

РАЗМИШЉАЊА О ЦРКВЕНОЈ АРХИТЕКТУРИ

Владимир Радовановић
Музеј Српске Православне
Цркве

Апстракт: Овим радом покушавам да нагласим пресудни значај Литургије у црквеној архитектури. Унутрашњи простор храма треба на првом месту да одговори литургијским потребама због којих је и направљен. Оштрим прегледом развоја црквене архитектуре, који је дао у уводном делу, јасно се долази до закључка да је током историје Литургија пресудно утицала на унутрашњу архитектуру храма. Крајњи циљ овог рада је да нагласи потребу да и данас ирилично пројектовања нових храмова увек треба кренути од Литургије и њених потреба. То је циљ који остварује мале могућности за решење.

Кључне речи: архитектура, црквена архитектура, храм, унутрашња архитектура храма, Литургија

Данас, када се у нашој земљи гради велики број храмова, поставља се једно врло важно питање: у коликој мери су ти новосаграђени храмови у складу са богослужбеним потребама Цркве? Овде пре свега мислимо на потребе Литургије која се служи у храму. Православни храм не може постојати без Литургије. Он као такав не постоји пре хришћанског богослужења, него настаје у оном тренутку када се у одређеном архитектонском простору почиње служити Св. Литургија. Од тада тај простор постаје у правом смислу те речи храм. Тамо где нема Св. Литургије нема ни храма. Оно што чини један храм није његова уметничка, просторна, материјална или нека друга вредност, него је то Св. Литургија која се служи унутар храма. Зато и архитектура храма треба да је нераскидиво повезана са Св. Литургијом која је извор његовог постојања.

Због те чињенице православни хришћани и придају изузетан значај храмовима и имају велико поштовање према њима, зато постоји стална потреба да се граде храмови. Ову потребу треба истаћи у данашњем времену, због неких непримерених коментара да се гради већи број храмова него што је стварна потреба, и неразумевања потреба и стања у ком се тренутно налази Српска Православна Црква.

Као што је познато, подручје Балкана је током своје историје било поприште многих ратова. Од времена пропасти српске средњовековне државе, па да великог рушења храмова у данашње време на Косову и Метохији, простором наше земље прошле су разне војске и одиграо се велики број ратова. Они су често поред великих људских жртава са собом доносили и велика материјална разарања. Подручја на којим су вођене борбе била су често у потпуности разрушена и опустошена. Нарочито то важи за период два светска рата.

У свим тим ратовима Српска Православна Црква била је једна од главних мета непријатеља а њени објекти, нарочито храмови, често су страдали, било да су рушени или скрнављени.

По завршетку Првог светског рата почиње донекле систематичнија градња нових, а и рестаурација и обнова старијих порушених храмова. Овај период ће трајати веома кратко јер почетком Другог светског рата отпочиње ново страдање и разарање објеката и храмова Српске Православне Цркве.

По окончању Другог светског рата почиње обнова ратом разрушене земље. Наставља се интензивна изградња на ширем подручју тадашњих градова. Крај њих ничу нова насеља па и читави нови градови (Нови Београд). Због политике настале из идеолошких разлика тадашњих државних власти према Цркви, интензивну грађевинску изградњу наше земље није пратила изградња нових храмова. Углавном није дозвољавана обнова порушених храмова, а дешавало се у одређеним случајевима да су неки храмови намерно или ненамерно били рушени. После Другог светског рата Српска Православна Црква дошла је у веома тежак и неповољан положај, јер за успешно обављање своје мисије била је потреба за великим бројем нових храмова у новосаграђеним насељима. Уместо градње нових храмова, дешава се сасвим супротно. Да би присуствовали богослужењима верници су морали да путују до удаљених храмова.

Не треба заборавити ни миграције српског православног становништва после Другог светског рата, када се велики број људи пресељава из једног дела земље у други, а пре свега из села у градове. Тако је настала ситуација да се велики број раније саграђених храмова сада нашао у окружењу неправославног живља или ван густо насељених подручја. Ти храмови су постали само неми сведоци православног становништва које је некад ту живело.

Када сагледамо све ове чињенице долази се до закључка да делимична интензивна изградња храмова у последње две деценије просто је последица великих потреба за сакралним простором православног живља у нашој земљи.

Само на први поглед може нам деловати да је та интензивна изградња храмова превелика. Овакво размишљање је последица непознавања православне вере и значаја Св. Литургије која се врши у храму, тиме и самог храма. Таква размишљања су веома често и последица навике које су људи стекли после Другог светског рата. Народ је навикнут да се у сваком мањем месту подижу домови културе, спортске хале и терени, уређују паркови и граде други јавни објекти, који су задовољавали материјалне потребе човека, а не и храмови. Духовне потребе људи су запостављане тако да је вековна традиција задужбинарства и подизања нових храмова код нашег народа у једном периоду после Другог светског рата скоро замрла.

Овај кратак историјски преглед дешавања у савременој српској сакралној архитектури послужио нам је као увод за тему архитектуре новосаграђених храмова.

Ова тема је добила у данашњем времену на значају због чињенице да се у последње три деценије гради већи број храмова. Због тога је битно да се управо сада поведе рачуна о изгледу (спољашњем и унутрашњем) новосаграђених храмова. Јер, ако не будемо водили довољно рачуна то ће оставити трајне нежељене последице. Оставићемо нашим потомцима храмове који нису на нивоу на ком би требало да буде храмовна архитектура. Зато је потребно да се што више дискутује о савременим дешавањима у црквеној

архитектури како критичким текстовима о лошим стварима тако и афирмативним о оним успешним и добрим примерима.

Да бисмо на исправан начин разумели историју развоја црквене архитектуре, треба кренути од узрока постојања исте. На првом месту треба кренути од чињенице која се данас сасвим несвесно пренебрегава. Хришћанско богослужење није настало као последица хришћанске архитектуре, чији је унутрашњи простор требало испунити одговарајућим култом, него супротно томе, хришћанска црквена архитектура настаје као последица потребе хришћанског богослужења за одговарајућим архитектонским простором. Једини исправни пут за схватање и разумевање храмовне архитектуре је у сагледавању односа између Литургије и архитектуре храма. Најбољу потврду за тако нешто налазимо у историји развоја црквене архитектуре.

Познато је да је хришћанска сакрална архитектура током две хиљаде година постојања (од катакомби до савремених храмова) доживела разне промене што је у архитектури сасвим нормално за један тако дуг временски период.

После Миланског едикта (313. г.) хришћанство постаје слободна религија. Као таква, она има потребе за јавним сакралним простором. Базилика, као јавна грађевина римског царства, постаће убрзо архитектонски простор који хришћани прихватају као одговарајући за вршење свога богослужења. Избор базилике као јавне грађевине у римском царству за потребе хришћанског богослужења није био случајан. Познато нам је из историје архитектуре да је у тадашњем римском царству постојао велики број различитих јавних грађевина. Свакако један од пресудних разлога за избор базилике лежи у томе што је унутрашњи простор ове грађевине одговарао потребама хришћанског богослужења као јавне службе. Избор базилике за потребе богослужења лежи у њеној сврсисходности са становиштва богослужбених потреба.

Да је богослужење пресудно утицало на архитектуру храма видимо и по томе што се базилици додају и дозиђују они простори које изискује хришћанско богослужење. Тако поред доградње олтарског простора, његовог усложњавања и поделе са простором наоса, зидају се поред бочних бродова капеле, крстионице. Наосу се додају спољашња и унутрашња припрата.

Дефинисање и подела унутрашњег простора храма поклопиће се са периодом када настају и Литургије Св. Василија Великог и Св. Јована Златоустог, што није случајно. Свакако да је уобличавање хришћанског богослужења извршило утицај на унутрашњу архитектуру храмова и коначни распоред и поделу унутрашњег простора истих. Као што ће ове две литургије бити прихваћене у целом источном православном свету и остати до дана данашњег центар православног богослужења, тако ће и подела унутрашњег простора храма настала у том периоду у основи и својој суштини остати до данашњег дана.

Међутим, не смеју се занемарити ни промене које су настале у дугом временском периоду.

Ако бисмо прво кренули од Литургије видели бисмо да се кроз историју у њој дешавале одређене промене. Настајале су најчешће као последица различитих тумачења богослужења и Литургије. Некада се те промене најбоље осликавају на самој архитектури храма, тако да помоћу исте, услед недостатака других извора можемо више да сазнамо о самом историјском развоју богослужења.

Не треба отићи ни у крајност па све промене у архитектури храма тумачити последицом промена у богослужењу. Иако је богослужење било основни и пресудни фактор, ипак оно није било и једини. На архитектуру храма су утицала и теолошка и филозофска схватања космоса, човека и његовог односа према Богу, свакако и конструктивна и архитектонска достигнућа одређене епохе. Такође су видљиви утицаји световне архитектуре па и утицаји архитектуре других религија. Закључак да је било промена током историје у црквеној архитектури, како спољашњој тако унутрашњој, није уопште споран. Оне су биле предмет многобројних расправа. Расправљало се о разним питањима али опет не довољно о самој суштини о односу Св. Литургије и архитектуре храма.

Ту повезаност Литургије и храмовне архитектуре најбоље можемо разумети кроз неки пример.

Иконостасна преграда, која није директно део црквене архитектуре, али која игра битну улогу у дефинисању и подели унутрашњег простора храма може да буде сликовит пример за ту повезаност.

Из историје црквене уметности знамо да иконостасна преграда у храмовима није имала облик који данас има. На почетку је то била само мала и ниска парапетна преграда која је просто имала за циљ да на неки начин само обележи поделу између олтарског простора и наоса. Није имала за циљ да олтарски простор и свештенство које служи Св. Литургију потпуно одвоји од народа, нити да неке делове Св. Литургије учини тајним за вернике.

Оваква пракса постављања иконостасних преграда се одржала доста дуго, скоро до краја средњег века. У храмовима ће још дуго бити присутне ове ниске парапетне преграде или кроз ниски иконостаси. Ово видимо најбоље из наше националне средњовековне црквене архитектуре и уметности. У већини тада подигнутих храмова, на основу остатака или извршених реконструкција, види се да су иконостасне преграде биле врло ниске и састојале су се обично само од једног реда престоних икона.

Међутим, променом литургијске праксе и увођењем неких новина у Литургију, као што је тихо читање одређених молитава од стране свештенослужитеља, доћи ће до другачијег односа између клира и верника за време Литургије. Та промена се на најбољи начин види у новој форми иконостасне преграде. Раније, када су све молитве читане гласно и када није било покушаја да одређени гестови и радње које свештенослужитељи врше у олтару буду сакривени од верног народа, и иконостасна преграда је била кроз ниска тако да је верни народ током Литургије јасно могао да види и чује оне који служе Литургију. Али увођење нове праксе у Литургији, увођење тихог читања молитава и сакривања одређених гестова и радњи које врше свештенослужитељи у олтару, директно су утицали на иконостасну преграду. Она постепено све више расте, да би на крају у потпуности одвојила олтарски део од осталог дела храма. Из овог примера јасно видимо како је нова теологија Литургије директно утицала на унутрашње уређење и поделу храма.

До највеће промене у црквеној архитектури долази у оном тренутку када се базилици додаје купола. Овај архитектонски елемент није у толикој мери последица литургијских промена, више је последица хришћанске теологије и њеног схватања света. Сама купола изискивала је другачије унутрашње архитектонско уређење храма. Тако

наос изнад којег се обично подиже купола почиње да губи своју правоугаону основу а и сам поткуполни простор почиње да се усложњава. Основа храма поприма облик централне грађевине, слободног и уписаног крста. Ова врста храмовне архитектуре преузеће примат у Византији, да би после поделе у цркви постала доминантни тип грађевине у источном православном хришћанству.

Почетак храмовне архитектуре у Србији везује се за владарску породицу Немањића. Опредељујући се за Византију и источно православно хришћанство, они ипак нису просто преносили све слепо копирајући византијску културу у Србију. Сам положај српске средњовековне државе, која се налазила између Истока и Запада, разлог је да наша култура трпи утицаје и са једне и са друге стране. Ти паралелни утицаји се на овом подручју можда најбоље огледају на нашем средњовековном црквеном градитељству. Одлучујући утицај на српску црквену архитектуру имала је владарска породица Немањића са Св. Симеоном и Светим Савом на челу. Као српски владари и ктитори највећег броја наших средњовековних храмова они су имали одлучујући утицај на архитектуру.

Док су се Св. Симеон – Немања и Свети Сава определили за Византију и постају заштитници и чувари православља у оном облику како је чувано у Византији, потпуно га прихвативши у изворном облику, кад је у питању црквена архитектура стање је доста другачије. Пример Св. Симеона и Светог Саве може и данас послужити као узор за решавање многих дилема које заокупљају живот данашње Цркве. Као истински чувари православне вере труде се да сачувају веру светих отаца у изворном облику и труде се да исповедању Светих отаца ништа нити одузму нити додају. Али када су у питању ствари које нису повезане са исправним исповедањем вере него су дате на слободу свим људима, долази до изражаја сва ширина њихових размишљања и схватања. Овакав став огледа се у различитим аспектима њиховог деловања.

Из архитектуре храмова који су настали у њихово време, и у времену њихових наследника на државном и црквеном трону, видимо да се у архитектури појављују неки елементи који нису особени за тадашње византијско градитељство, већ би се пре могло определити као особено за западну градитељску праксу.

Поставља се питање откуд овакво опредељење приликом градње храмова? Сигурно да овај избор није последица недовољног познавања византијске архитектуре. Познато је да су и Св. Симеон и Свети Сава били добро упознати са културом Византије; можемо онда мислити колико су добро били упознати са архитектуром Византије, јер је познато из њихових живота да су они боравили у Цариграду и Солуну. Том приликом су сигурно морали доћи у сусрет са византијском архитектуром. Разлог нису сигурно ни мајстори, за које знамо да су долазили из тадашњих приморских градова на Јадрану, који су се налазили у западним деловима тадашње српске државе или непосредно уз њене границе. Јер, да су желели, Св. Симеон и Свети Сава би сигурно довели мајсторе из Солуна или неких других византијских градова, који би зидали реплике византијских храмова.

Међутим, начин на који су они извршили симбиозу разних архитектонских елемента говори да су приликом уклапања плански и смислено деловали. Они не преузимају у архитектури готове обрасце него врше спајање више стилова, желећи да створе дела која су на свој начин особена.

Оно што нарочито пада у очи јесте то да приликом прихватања неких спољашњих архитектонских елемената са Запада, када је у питању подела унутрашњег простора храма, остају у потпуности доследни Византији и источном православљу. Одређени архитектонски елементи који се користе на Западу у потпуности су прилагођени потребама источног православног богослужења. То показује да они не схватају архитектуру храмова као нешто непроменљиво, нешто што се не мења, већ напротив, храмовна архитектура је нешто што је подложно промени, али само у тој мери да ни на који начин не ремети ред и потребе православног богослужења.

Начин рада и деловања Св. Симеона и Светог Саве је врло поучан и данас је од велике користи за нас ако га исправно сагледамо и разумемо. Када су у питању ствари које се директно тичу исправног исповедања православне вере, они су потпуно у складу са источним православним исповедањем вере и не одступају ни за цртицу од истог. У оним стварима које нису повезане са исправним исповедањем вере они се окрећу својим сопственим снагама и размишљањима. Значи, овде јасно видимо да су неке ствари непроменљиве, али опет у другим треба увек искористити слободу која нам је дата на креативан начин, јер човек и дела која он ствара никад нису статична него увек динамична. Човек као несавршено биће увек тежи савршенству и свако дело његових руку има своја ограничења, али радом и благодаћу која му је дата од Господа, он стално може да напредује. Тај Божији дар је у исто време обавеза непрестаног усавршавања и умножавања дарова. Тако схватајући живот као стално напредовање и усавршавање Свети Сава и Св. Симеон – Немања не примају готове и окамењене обрасце, него у складу са својим могућностима теже напредовању. Православно исповедање вере Светих Отаца које примише а које се није мењало кроз историју ни они не променише. Међутим, оно што се кроз историју мењало и где су разни људи остављали свој печат рада и усавршавања, и они развише у складу са својим могућностима, трудећи се у даљем усавршавању.

Зашто нам је данас овај пример наших предака толико битан? Не да бисмо само извукли из њега сувопаран закључак како се треба слепо држати оног што су нам наши преци оставили. Него насупрот: да из њега извучемо поуку како би они поступали данас да су на нашем месту. Из примера њиховог деловања можемо закључити да се они данас сигурно не би затворили у окамењене обрасце националне архитектуре, него би тежили да дају како свој лични допринос новим решењима, тако и да прихвате она готова решења која су у складу са православном вером. Овакав став данас веома често бива осуђиван. Често се дешава да се многе напредне идеје без икаквог разлога унапред етикетирају као неправославне и недовољно националне, иако за тако нешто уопште не постоје објективни разлози.

Ако се постави питање како је настала наша национална архитектура, одговор неће сигурно бити да су то реплике храмова нама једноверне Византије. Него се на првом месту сматра да је то лични допринос једне нације храмовној архитектури. А пример наших предака поучан је за нас. Он нам говори да унутрашњи архитектонски простор храма треба подредити потребама православног богослужења, али такође нам говори да тај простор не треба да буде окамењен него треба стално тежити новим и бољим решењима. И све до оног тренутка док је тај унутрашњи простор храма подређен потребама православне Литургије неће се скренути са правог пута. Управо захваљу-

јући оваквом раду наших предака, ми имамо своју националну православну црквену архитектуру, а опет захваљујући овом примеру, јасно нам је да треба стално тежити стварању нових и бољих решења. Ово је уједно одговор свима онима који се позивају на светосавље као једини исправни начин размишљања. Јер уместо исправног схватања начина размишљања и деловања наших предака, ми често њихова дела погрешно тумачимо, заборављајући при томе идеје којима су се они водили. Да којим случајем данас делују Св. Симеон и Свети Сава, многи који се данас управо позивају на њих били би против њих. Јер би њихови ставови, у очима неких наших савременика, изгледали недовољно православни или боље речено недовољно назадно конзервативни. При томе не удубљујући се у саму суштину ствари и не схватајући шта је то православно а шта није, шта је то национално а шта није. Врло често се дешава да неке ствари које су опште хришћанске ми својатамо као само православне, или пак у националној архитектури за нешто говоримо да је наше национално а оно се у ствари појављује и на другим местима, само смо га ми преузели и евентуално на други начин интерпретирали. Ово треба истаћи не због тога што треба чувати само оне ствари које су у православној култури и националној архитектури само наше, него из разлога како бисмо схватили да је такво сагледавање ствари потпуно погрешно. Јер, културе разних поднебља кроз историју су вршиле утицаје једна на другу. Ти утицаји су били некад прогресивни некад назадни, али су неоспорни. У архитектури скоро да нема примера који су настали *Deus ex machina*, видимо да сваки споменик који проучавамо није самоникао, него је последица развоја и разних других утицаја који су на јединствен начин сублимирани.

Да у замку окамењености и немењања онога што су њихови предходници створили нису упали наследници Симеонови и Савини, видимо из наше средњовековне историје архитектуре. Иако је њиховим наследницима приликом подизања нових храмова увек пред очима био пример оснивача српске Државе и Цркве, ипак они не зидају храмове који су просте копије њихових непосредних предака. Видимо да већину наших средњовековних храмова са лакоћом разликујемо, јер сви они имају печат личног и сопственог. Тако се у време краља Милутина зидају храмови који се више okreћу Византији, у време Св. Кнеза Лазара и његових наследника развиће се разиграни и декоративни моравски стил триконхосних цркава итд. Али, како год било, развој српске средњовековне архитектуре је по једном питању увек исти. Унутрашњи простор храма је увек подређен потребама православне Св. Литургије.

После пропасти српске средњовековне државе у великој мери замире обимна изградња храмова. Прилике које су наступиле диктирају и начин изградње нових храмова. Међутим, током тог дугог периода ропства, када се због тешке материјалне ситуације дижу скромније грађевине, када је и њихов спољашњи архитектонски украс скроман а унутрашњи простор у потпуности сведен, ипак се уочава труд да се у унутрашњости тих скромних храмова, па било то и скроз упрошћено, испоштује унутрашњи архитектонски поредак простора који је потребан за служење Св. Литургије.

Главне промене у српској храмовној архитектури одиграће се после Велике сеобе 1690. г. када се наш народ насељава на подручју тадашње Аустроугарске царевине. Као римокатоличка земља у којој у том тренутку барок влада као неприкосновени стил у уметности, Аустроугарска ће имати одлучујући утицај и на српску црквену архитектуру. Иако су се Срби налазили у земљи где је барокна уметност доживела свој врхунац,

они у многим гранама уметности (и не само уметности него и у теологији) не примају утицаје са самог његовог изворишта, већ примају прерађену варијанту насталу под утицајем „православног“ барока у Украјини и Русији, и тако прерађену варијанту унесе у своју уметност.

Утицај који је барокна уметност имала на архитектуру православних храмова који су настали на територији Аустроугарске државе је очигледан. Мада је било случајева и покушаја да се у одређеној мери очува лик старе српске уметности у архитектури и да се на одређени начин изврши његова симбиоза са новим утицајима барока, ипак ће временом све више, како у спољашњости тако и унутрашњости српских храмова, преовлађивати архитектонски елементи и украси барока.

Главна одлика црква из овог времена јесте једнобродни лонгитудни правоугаони простор наоса који је засвођен полуобличастим сводом, без куполе. Са западне стране храма налазе се барокно украшени звоници, који ће постати и главна одлика спољашње архитектуре храмова сазиданих у овом периоду. До још већих промена долази у унутрашњем уређењу и украшавању храмова. Све више преовладава барокни начин сликарстава са својим другачијим програмом осликавања унутрашњег простора храма. Такође и црквени намештај постаје све богатији и украшенији. Овај нови правац у уметности најбоље се огледа у великим богато украшеним барокним иконостасима. Они сада добијају велики број редова икона, који иду чак до сводова храма, скроз делећи олтар од осталог дела храма, и при томе постају веома богато украшени.

Поред овог израженог утицаја барокне уметности, ипак ће у унутрашњости тих храмова бити сачуван онај распоред архитектонског простора који је неопходан за служење православне Литургије. У овом периоду ће у православну теологију и у читаву културу српског православног народа сасвим несвесно ући поједини елементи који до тада нису били особени за источни хришћански свет. Они нису спорни, и са обзиром на тренутак у ком су настали нису чудни, али ипак требало би да смо их свесни, и да их данас, што је још горе, не бранимо као нешто што је наше, при томе не схватајући да је то у ствари утицај који није особен за православље.

Овакво стање ће се мање више одржати све до Првог светског рата. После завршетка рата у новој држави долази до интензивније изградње нових храмова. У том периоду долази до активног проучавања српске средњовековне архитектуре. У архитектури долази до обнове такозваног српсковизантијског стила. Многи нови храмови у периоду између два светска рата подигнути су у том стилу.

Из овог уводног дела текста засигурно нећемо моћи да се упознамо са свим променама које су се одиграле у дугом историјском периоду развоја црквене архитектуре. Овај уводни део није написан са таквом тежњом. Постоји врло обимна литература која се бави изучавањем развоја црквене архитектуре. Она развој архитектуре проучава са различитих аспеката. Већином су то уметничко–стилска и историјска проучавања архитектуре. Она се у већини случајева своде на то да се храмови историјски и стилски опишу.

Овде се пре свега мисли на проучавање односа Литургије и архитектуре храма. На првом месту треба истаћи да се црквена архитектура приликом проучавања не може третирати као и остала световна архитектура. Посебност православног храма не потиче од тога што се он на првом месту стилски и конструктивно разликује од других гра-

ђевина. Ако бисмо храмове почели да упоређујемо по тој основи са другим објектима, могли бисмо доћи до закључка да се сви архитектонски елементи који се примењују приликом изградње храма са свим својим стилским елементима налазе и у световној архитектури. Да је то једина разлика онда бисмо могли рећи да ту и не постоји нека суштинска разлика него да су у питању исте ствари које се на различит начин примењују и користе. Међутим, суштинска разлика између храма и остале световне архитектуре јесте у намени. Док је световна архитектура окренута само према човеку и његовим материјалним потребама, докле је црквена архитектура окренута према Богу, Творцу човека и живота на земљи, и људским духовним потребама. Ово је главна и суштинска разлика између црквене и световне архитектуре. Док је полазиште у проучавању световне архитектуре само човек и његов однос према материјалном у овом свету, докле је у црквеној архитектури полазиште човеков однос према Богу који није од овог света. Због тога полазишта са којих се сагледавају световна и сакрална архитектура не могу бити иста. Разлика је у томе што су различити узроци настанка једне и друге.

Већина савремених текстова који се баве изучавањем црквене архитектуре оцењују неки споменик по критеријумима којима се оцењују световне грађевине. Па тако имамо оцене да ли је стилски и уметнички успешно саграђен храм али немамо коментара да ли је тај храм са становиштва Литургије и њених потреба успешно одговорио истима. Предходно смо навели да је један од главних проблема данашњих радова који се баве проучавањем архитектуре храма то што изучавање исте врше на основу критеријума који важе и за изучавање световне архитектуре. Овде делимично морамо исправити сами себе, јер би нетачно било рећи да се приликом проучавања у световној архитектури не посвећује довољна пажња проучавању и оцењивању архитектонских дела са становишта њихове успелости да што боље задовоље утилитарне потребе због којих су направљени. У савременој архитектури један од основних критеријума којим се мери успелост једног објекта јесте да ли је он успео да задовољи потребе због којих је направљен. Када је у питању црквена архитектура, уместо да се на првом месту оцењује успелост истог са становишта у коликој је мери успео да задовољи потребе Св. Литургије, овај критеријум се потпуно запоставља.

Непосвећивање довољне пажње односу Литургије и архитектуре храма довело је до тога да се овај узрочно последични однос скроз запостави. Због тога у савременој храмовној архитектури и немамо неки велики напредак, чак се може рећи да се у појединим случајевима назадује.

Знамо, не само из историје уметности него из читавог нашег живота, да све има свој узрок из којег проистичу последице. Обично смо чешће под јачим утицајем баш тих последица него самог узрока чији су у ствари они само производ. Због тога ми често на основу само последица извлачимо закључке и поуке, веома често скроз занемарујући сам узрок. Најчешће се, пак, догађа да различити узроци производе веома сличне последице, па долази до тога да се многе ствари поистовећују, мада оне то у својој суштини нису. Тако се данас дошло до тога да се у црквеној архитектури, због сличних последица са световном архитектуром, изгубила представа о значају узрока храмовне архитектуре. Под утицајем световне архитектуре, и уопште посветовњачења човековог живота, црквена архитектура све више запоставља свој узрок тако да су и последице које се јављају све сличније онима до којих се долази у световној архитектури.

Какве је последице произвело то што у храмовној архитектури узрок губи превагу над последицама најбоље можемо видети из оних дилема које се јављају приликом изградње нових храмова. Тако се приликом изградње истих обично прво постављају разна питања. У ком стилу и архитектонском правцу треба да буде саграђен храм? Који је то период из хришћанске историје који треба да служи као узор? Да ли су то ранохришћански, општехришћански, само источно православни или и западно хришћански узор? Онда се опет неминовно долази до питања да ли храмови који се подижу у Српској Православној Цркви треба да имају обележја националног стила (мада нам веома често из тих расправа није ни јасно како се постављају, нисмо сигурни шта је то национално а шта није, и у коликој мери оно као такво постоји).

Ово су најчешће дилеме које се данас појављују и постављају приликом подизања нових храмова. Међутим, исправност ових дилема је већ друга ствар. Оне, уместо да буду споредне, постају главне и пресудне.

Али да ли је тако било кроз историју? Јесу ли такве дилеме имали Свети Оци приликом градње нових храмова, јесу ли и њих мучиле као нас данас и на који начин су их они решавали?

Видели смо у уводном делу да су они тај проблем црквене архитектуре решили тако што су за потребе Св. Литургије изабрали грађевину чији је унутрашњи простор у највећој мери одговарао потребама хришћанског богослужења као јавне службе. Онај простор који базилика није поседовала а био је потребан за вршење Св. Литургије додат је архитектури исте. Из ове основне литургијске поделе унутрашњег простора храма касније кроз историју настају различити како унутрашњи тако спољашњи архитектонски елементи и украси.

Наш средњи век може да нам послужи као најбољи пример за разумевање односа архитектуре храма и Литургије.

Да је Литургија била основа од које се кретало приликом подизања храмова у српском средњем веку јасно видимо из сачуваних храмова саграђених у том периоду. Док је у спољашњој архитектури одступано од оних образаца који су владали у православној Византији, дотле су у унутрашњости тих храмова, нарочито у подели и организовању унутрашњег простора, потпуно истоветни са једноверном Византијом. Истоветност поделе унутрашњег простора храма лежи у једнообразном богослужењу у тадашњој Србији и Византији. Да су Свети Сава и Свети Симеон Немања прихватили римокатолицизам прихватили би и западни тип богослужења, а самим тим би и унутрашњи простор храма био организован према потребама истог. На овом примеру из средњег века се најбоље и огледа пресудност Литургије у подизању храмова. Али овај пример је опет идеалан зато што нам говори о могућностима и слободама приликом подизања нових храмова. Јер за оне ствари у архитектури храма које нису директно повезане са потребама Литургије постоји велика слобода у уметничком изразу и комбиновању различитих архитектонских украса и елемената.

Зато приликом подизања нових храмова не треба да упадамо у дилеме за који правац и стил у архитектури да се определимо, који узор да опонашамо, него на првом месту треба да кренемо од Св. Литургије и њених потреба, и начина да што боље и функционалније решимо исте. Да би се на исправан начин што боље решиле потребе Литургије за одговарајућим архитектонским простором неопходно је да особа која

пројектује храм буде добро упозната не само са православном црквеном архитектуром него и са Св. Литургијом. Чак се може рећи да је познавање Литургије пресудније од упознавања са разним стилovima и правцима у архитектури. Оно што се данас догађа јесте да они који пројектују храмове добро познају историју црквене архитектуре али уопште не познају историју Св. Литургије. Ово је један од главних разлога што у савременој црквеној архитектури нема великог напретка. Због недовољног познавања Св. Литургије, долази се веома често до закључка да она има спутавајући однос према слободи уметничког изражавања. Овако нешто је сасвим погрешно. Једино ко познаје добро Св. Литургију и њен однос према црквеној архитектури, схвата коју слободу има у уметничком изразу и конструктивним и просторним иновацијама.

Уместо тога исправног пута, поласка од Св. Литургије приликом пројектовања храма и слободе који пружа тај пут, архитекте се окрећу размишљањима у ком правцу и стилу треба подићи одређени храм. Окретање ка стилovima и правцима у архитектури има сасвим другачији ефекат. Уместо слободе тај избор разних стилова и праваца у црквеној архитектури намеће ограничења и спутава слободан уметнички израз, више него што то чини Св. Литургија. Ограничења се крећу од оних стилских до конструктивних.

У архитектури, функционалност неког архитектонског објекта, са становишта потребе због које се и гради, никада није била ограничавајући фактор. Скоро сва архитектонска дела настала су као последица потребе за одговарајућим унутрашњим простором. Успешна су само она дела која су у потпуности остварила склад, својом унутрашњом функционалношћу са становиштва потреба због којих су саграђена, и уметничког израза. Када се зида нека грађевина, она је увек ограничена неким утилитарним потребама. Тако, на пример, када се пројектује нека зграда, било да је то нека фабрика било да је у питању стамбена зграда, увек се креће од тога која је намена тог објекта. Да би архитекта добро разумео и пројектовао неку грађевину, он неће на првом месту поставити стил и правац у архитектури, него ће кренути од тога која је намена тог објекта. Мораће да проучи и разбере које ће се радње одвијати унутар тог здања да би унутрашњи простор што боље искористио и учинио га што функционалнијим. Једино ако се успешно оствари склад између добре функционалности објекта, и уметничког израза, то дело сматра се успешним. Никоме не пада на памет да ради уметничке слободе пројектује зграде које неће бити функционалне са становишта животних потреба људи који живе и раде у њима. Неће му при томе пасти на памет да би људи требало да промене своје животне навике да би се прилагодили архитектури објекта који је пројектован. Како онда тек треба да се односимо према Св. Литургији и њеним потребама – не сме нам падати на памет да помислимо да би можда нешто у истој требало да буде мало другачије како би се, ето, можда боље уклопило у архитектуру храма.

Као што је малопре речено, данас се приликом пројектовања неких световних зграда (фабрика, стамбених објеката) прво исцрпно проучавају они који ће користити те објекте и какве су њихове потребе за унутрашњим простором, који постаје све функционалнији и бољи са становишта његове употребне вредности. Разлог напредовања у световној архитектури је у томе што се она у потпуности окреће ка човеку као једином узроку свог постојања. Велико напредовање у световној архитектури није последица

доброг познавања историје архитектуре, razних праваца и стилова, већ последица тога што се она у потпуности окренула човеку и његовим потребама. Наравно да је од велике помоћи познавање историје архитектуре. Оног тренутка када се иста ослободила од стега стилова и праваца успела је да направи велике помаке напред, истовремено као производ те ослобођености историзма у архитектури, она је успела да створи оригиналну и нову естетику унутрашњег и спољашњег архитектонског простора.

Зато је врло битно нагласити да, када је у питању и црквена архитектура, треба кренути од њеног узрока – Литургије. Само ако овако поставимо ствари ми ћемо успети да постигнемо напредак у црквеној архитектури. Докле год се на првом месту окрећемо стилу и правцу, ми ћемо се вртети у зачараном кругу.

Питање које се понекад поставља јесте: који су то домети за сталним напредовањем у црквеној архитектури, када је подела унутрашњег простора храма скоро догматски утврђена? За разлику од живота човека који је динамичан и који се стално мења и ствара нове потребе на које архитектура животног простора стално одговара својим сталним усавршавањем, Св. Литургија није тако динамична и нема у њој суштинских промена. Међутим, ако кренемо од суштинских потреба сваког човека, увидећемо да оне и нису толико различите и променљиве. Човек је кроз читаву историју имао сличне потребе. Он је на првом месту почео да гради из разлога да сачува своје тело од разних спољашњих климатских промена. Имао је потребе за простором где ће лакше моћи да живи, спава, да се храни, ради, моли, једноставно где ће моћи да води нормалан живот. Из тих основних и сличних потреба сваког човека, настала су различита архитектонска дела, тј. те потребе су на различит начин задовољаване и увек се тежњом да се стално напредује и што функционалније задовоље те потребе. Постоје многобројни разлози због којих одговори свих народа на ове потребе нису исти. Најчешћи разлог су околности у којима настаје одређени архитектонски објекат (климатски, географски, материјални, на ком нивоу је култура и цивилизација итд.).

Пут којим се креће савремена световна архитектура, потпуном окретању ка човеку и његовим потребама, треба да послужи као узор да се и црквена архитектура окрене ка Литургији и њеним потребама. Ова ситуација до које се данас дошло сасвим је нелогична. Видели смо из уводног дела да је архитектура храма на првом месту била окренута Св. Литургији, док у истом периоду и касније световна архитектура није на првом месту била окренута ка човеку са становишта да на што функционалнији начин задовољи његове потребе, и уместо да остане тако, да се црквена архитектура увек окреће ка свом узроку постојања и да служи као узор световној архитектури, ситуација је данас скроз обрнута. Световна архитектура се скроз окренула свом узроку постојања – човеку, док се храмовна отуђила од свог узрока – Св. Литургије.

Где се налази могућност давања личног печата и изражавања уметничке уобразиље када је у питању пројектовање нових храмова?

Одговор на ово питање најпре можемо наћи у историји црквене архитектуре. У источном православном свету подела унутрашњег дела храма у већини случајева је иста. У основи она се састоји од олтарског дела, наоса или брода цркве, у неким случајевима унутрашње и спољашње припрате. Међутим, док је ова подела строго утврђена, начин на који се она интерпретира није. Постоје различити начини интерпретације.

Олтарски простори у различитим храмовима различито су решавани; бродови цркава нису истоветни, поделе између наоса и олтарског простора нису свуда исте, унутрашња архитектонска конструкција и декорација се разликују итд.

Ако кренемо од олтарског простора, увидећемо да решавање истог није тако једноставно. Често долази до тога да се унутрашње решење олтарског простора осмисли површно, или се узме неко већ готово решење. Међутим, приликом пројектовања храма решавању олтарског простора треба посветити више пажње, јер је то најважнији део храма. Зато то питање завређује много више пажње.

Због чега се олтарски простор не може одрађивати рутински? Зар се не служи у свим православним храмовима иста Литургија? Тачно је да се у свим храмовима служи иста Литургија али су различите околности које могу да утичу на уређење унутрашњег простора храма. Питањем околности треба се више позабавити да би се оно исправно разумело. Поједине цркве одговарале су месту и времену где су сазидане, а копије на другом месту и другим околностима нису испуниле очекивања.

Најлакше је разумети грешке које се обично јављају приликом пројектовања кроз конкретне примере.

Приликом пројектовања храма на првом месту треба размислити о величини олтарског простора.

Ово питање се не решава увек исто, него увек треба добро размислити о разним околностима које могу да утичу на величину олтарског простора. Овде се превасходно мисли на то да ли ће то бити катедрални градски храм или пак манастирски или неки сеоски храм. Ако је у питању градски, катедрални храм онда се подразумева да ће поред епископа у том храму служити велики број свештеника. Да би у олтарском простору стао тако велики број оних који служе Св. Литургију, неопходно је да олтарски простор буде већих димензија. Ако је пак у питању сеоска црква, где ће током године служити обично само један свештеник, треба прилагодити олтарски простор таквим потребама. У одређеним случајевима пројектује се мали олтарски простор како би простор наоса био што већи. Ово се обично правда потребом да што већи број верника стане у наос цркве. Међутим, док се број верника мења у зависности од празника, број оних који служе не мења се тако често. Свештеници врше свакодневно богослужења у храму, био он пун или празан. Зато је неопходно и направити одговарајући олтарски простор за оне који врше богослужење.

Они који служе Св. Литургију свесни су проблема који се јављају када се остави мали олтарски простор. Први и искусе последице лоше решеног олтарског простора. У малом олтарском простору веома је тешко сместити Св. Трпезу. Овај проблем се решава на разне начине. Понекад тако што се димензије Св. Трпезе умањују, па чак до те мере да је немогуће да на исту ставити све оно што би ту требало да стоји. Или је иста толико претрпана да свештеник током Св. Литургије мора да буде веома пажљив да нешто не преврне или обори са Св. Трпезе. Онда и околни простор око Св. Трпезе веома често бива сувише примакнут олтарском зиду или иконостасној прегради па је скоро немогуће да већи број свештеника служи, и слободно се креће око исте, што је неопходно током Св. Литургије.

Унутар олтарског простора налазе се и ђаконикон и проскомидија. Ваконикон је место где се у храму обично држе разне драгоцености, обично су то богослужбени предмети и одежде. Мање-више он је исту функцију имао кроз читаву историју постојања црквене архитектуре. Често се дешава да је тај простор сасвим мали, или је пак превише простран, али је тако лоше решен да је немогуће поставити неки ормар у том делу олтара а да он не смета главном делу олтарског простора.

Што се тиче простора проскомидије, он је често урађен тако да постоји само једна ниша у зиду са плочом која је превише плитка и уска да би се на њој вршила Проскомидија. На крају, простор олтара не треба да делује скучено. Потребно је омогућити што лакше и слободније кретање свештенослужитеља по олтару, нарочито ако се има у виду да свештеници током Литургије преносе Св. Дарове са жртвеника на Св. Трпезу. Може се рећи да део овога о чему смо говорили не спада у архитектуру храма, него у део који се односи на црквени намештај. Али само у потпуним складу и јединству ових ствари може се доћи до оптималних решења неопходних да се на прави начин задовоље потребе Литургије за сакралним унутрашњим архитектонским простором.

Неопходно је пре почетка зидања храма добро размислити о архитектури олтарског простора а не када је све завршено решавати проблеме који су настали као последица непознавања радњи које ће се одвијати унутар истог. И у средњем веку решења олтарског простора нису свуда иста. Најбољи пример је храм Св. Апостола у Пећкој Патријаршији где је остављен велики олтарски простор зато што се знало да је то седиште првојерарха Цркве, а где ће самим тим бити велики број оних који ће саслуживати у храму.

Када је у питању наос цркве, ту такође постоје многе могућности за иновације и боље унутрашње решење истог. У наосу, за разлику од олтара где се током Литургије налазе они који служе, борави верни народ који учествује у Св. Литургији. Постоји неколико битних ствари које су од пресудног значаја за однос између свештеника и верника као учесника у Св. Литургији. Добрим решавањем унутрашњег простора наоса може се пуно допринети том односу.

На првом месту је важно остварити јединство унутрашњег простора наоса. То подразумева добру комуникацију између наоса и олтарског простора. Овде на првом месту треба мислити на визуелну и звучну комуникацију. То значи да увек треба избегавати сувишно оптерећивање унутрашњег простора наоса беспотребним архитектонским елементима: стубовима, ступцима, пиластрима, додатним просторима са стране који немају визуелну комуникацију са олтарским простором. Поготово их треба избегавати ако служе само да украсе унутрашњи простор храма, а при томе нарушавају јединство унутрашњег простора. У овом времену је овако нешто још у већој мери лакше остварити јер се применом нових грађевинских материјала остварују велике могућности. Зато их треба искористити. Не треба се слепо држати неких решења унутрашњег простора наоса само због тога што су она некад имала конструктивни смисао а данас их задржавамо само као традицију. Не можемо разумети зашто се поједине ствари беспотребно традиционализују иако за тим уопште нема потребе. Нарочито треба размишљати о функционалности унутрашњег простора наоса са становишта потребе да у исти стане што већи број верника. Ово не треба решавати тако што се исти оптерећује беспотребним стварима, а додатни простор се налази тако што се на уштрб других

делова храма повећава простор наоса. Опет, веома често се дешава да се приликом пројектовања не размишља у довољној мери о новим материјалима и технологијама, и њиховој примени у архитектури храма. Касније се накнадно, када се схвати колика је предност истих, они веома често сасвим неадекватно калеме у унутрашњи простор храма. Овде се мисли пре свега на ствари које директно утичу на архитектуру храма. Важно је обратити пажњу на ствари које не утичу баш директно на архитектуру храма, али су ипак у великој мери повезане са њом.

Добар пример овога је проблем решавања акустичности храма. Да је ово питање било битно још људима у средњем веку видимо и из наше националне архитектуре. У појединим нашим средњовековним храмовима налазимо остатке, нарочито у поткуполном простору, печених посуда које су имале функцију резонантних кутија и храм чинили веома акустичним. Данас се приликом пројектовања храма не размишља о таквим стварима, размишља се о много чему другом, да човек себи може слободно да постави питање која је у ствари функција и намена тог објекта. Да ли је храм место где се служи Св. Литургија или је то објекат друге намене у коме се, ето, служи и Литургија? Из овог примера јасно се може видети колико је литургијска свест била израженија код наших предака него код нас данас. У времену када су наука и технологија биле на врло ниском нивоу, људи су се трудили да реше оне проблеме који су били битни за богослужење. Сигурно да се људи тог времена нису бавили акустиком храма да би репрезентовали научна и техничка достигнућа тог времена. Али су опет дошли до тога да је решавање овог проблема веома битно и да му треба посветити дужну пажњу. Људи средњег века нису били само статисти и неми посматрачи на Св. Литургији него су молитвено учествовали на истој. Ако стварно активно радите или учествујете у нечему, а не из пуне форме, скоро је немогуће да не приметите разне ствари које ометају ваш рад и учествовање у истом. Активним учествовањем у Литургији људи су схватили на шта треба обратити пажњу приликом подизања храма.

Може се закључити да су они који су у том времену пројектовали и зидали храмове и сами били активни учесници у Св. Литургији, што изгледа да данас није случај. Сигурно да су схватили колико је реч важна у Литургији и колико је битно не само да свештеници изговоре одређене речи већ и то да верници те речи што разговетније чују и разумеју. Велики део Св. Литургије састоји се од појања, а свесни смо колико је акустика храма битна за исто. А где се ми данас налазимо по том питању? Уз сва модерна достигнућа по питању акустике ми се налазимо испод нивоа који је достигнут у средњем веку. Зашто је то тако? Па зато што се данас приликом пројектовања храма уопште не мисли о преко потребној доброј акустици истог. Уместо да се примене сва могућа савремена достигнућа да би се то питање што боље решило и по питању истог што више напредовало, том питању се уопште не посвећује довољна пажња приликом пројектовања храма. Тако испада да ми данас и не морамо активно учествовати на Литургији, јер неке молитве свештеник тихо чита у олтару, а према онима које гласно говори односимо се као према нечему што се толико и не тиче самих верника, јер нам изгледа није стало до тога да верни добро чују и разумеју исте. А ако познајемо Литургију, поставимо себи питање да ли у истој има нешто важније од саме речи. Ниједна реч у Литургији није сувишна, беспотребна или без неког значаја. Зато размишљање хоћемо ли храм споља украсити само каменом или каменом прошараним циглом није

да нема смисла само по себи, али забрињава колико се тим стварима посвећује пажња, док се онима која су од пресудне важности за Литургију пажња уопште не посвећује. Ако се накнадно дође до сазнања да храм није у довољној мери акустичан и да због тога речи које свештеник изговара верни нису у могућности да чују, приступа се неким решењима која уопште нису органски уклопљена у архитектуру храма. Тако се калеме на зидове звучници са кабловима који висе по храму и то углавном где им није место. А како је електрично озвучење веома често лоше решено, како због нестручности тако и због неодговарајућег планирања и размишљања о истом, Литургија често изгуби склад и динамику коју поседује.

У периоду између два светска рата зида се велики број градских катедралних храмова по узору на наше средњовековне манастирске храмове. Ови узорци су прихватани без критичког осврта на различите околности средњег века у којима настају ови храмови и на околности нама савремених дешавања. Храмови из средњег века служили су као узор за подизање катедралних храмова у новијем добу. Међутим, они су највећим делом били не градски катедрални храмови већ манастирски храмови. Разлика је велика, јер су околности у којима су настали различите, па је просто копирање ових храмова ван контекста у ком су они настајали (опет напомињем као манастирски храмови) изазвало то да велики број није најбоље одговорио потребама новог окружења, као градски катедрални храм. Шта то конкретно значи? Манастирска средина се у великој мери разликује од градске. Богослужење у манастирским храмовима присуствују на првом месту монаси који живе у манастиру, а у граду сав верни народ. Монашке средине обични нису тако бројне па самим тим и унутрашњи простор храма прилагођен је таквим потребама. Друго, однос верника и монаха према богослужењу је другачији. Монаси много боље познају Св. Литургију па код њих визуелни контакт није у толикој мери пресудан. Већина монаха током свог живота у манастиру узима учешће у богослужењу, као јеромонаси, било да прислужују у олтару као монаси или певају за певницама током богослужења.

С обзиром на то да у манастирима преовладава антифоно певање за певницама, у градским срединама обавезно треба размишљати о простору за хор. Постоје одређена богослужења која се обично везују за манастирске средине а иста се не служе у градским храмовима. Она изискују одређен простор унутар манастирског храма. А опет не треба заборавити да су катедрални градски храмови места где се поред богослужења врше веома често и друге свете тајне (венчања, крштења, итд.). Постоје и друге разлике али и ове наведене су сасвим довољне да се схвати да не може на исти начин бити третирана архитектура манастирских и архитектура градских храмова. Неоспорна је чињеница да у средњем веку велики утицај на архитектуру храма имају околности и окружење у коме настају ти храмови. Тако исто неоспорно треба прихватити нове околности и окружење у коме настају савремени градски храмови и на прави начин треба одговорити тим потребама. Просто копирање средњовековних узора без критичког осврта није добар пример у нашој новијој националној црквеној архитектури. Нажалост, скоро да и немамо сачуваних средњовековних градских катедралних храмова на нашем подручју. Али на основу неких остатака може се закључити да архитектура манастирских и градских катедралних храмова није била иста.

Идеја враћања данашње архитектуре средњовековним узорима, због недовољног критичког осврта, у великој мери није дала добре резултате.

Насупрот овој тенденцији некритички су одбацивана сва она решења која су била добра, али их просто само мода једног времена није прихватала. Барокна архитектура, која је била скоро доминантна до Првог светског рата, почиње полако да се губи. Интересантно је да поједине ствари које и нису биле производ барокне архитектуре него су производ ранохришћанске архитектуре, а барок их је само преузео, бивају одбачене иако су добро одговарале потребама православне Литургије. То нарочито важи за унутрашњи базиликални простор наоса, који је барок прихватио, а који поседује преко потребно јединство унутрашњег простора храма и у потпуности одговара православном богослужењу. Сигурно да је требало више пажње посветити решењима која је пружала та архитектура. Да је било више храбрости, умећа и жеље, могло се доћи и до бољих решења. Нарочито нас понекад чуди избор одређених ствари у архитектури. Тако је и овај пример са бароком доста чудан. Ако се априори одбацују ствари онда их треба у потпуности све одбацивати. Овако се дошло до сасвим погрешног решења. Нека решења која се појављују у бароку, а која суштински и нису само његова, ми у потпуности одбацујемо, а опет нека друга која су чист производ барокне уметности и која немају никакве везе са православном традицијом и православним богослужењем ми прихватамо и бранимо као православне.

Из свега овога треба да извучемо једноставну поуку да приликом изградње нових храмова не треба да се водимо на првом месту историјским стиловима или само националном архитектуром. Ако желимо да дамо свој оригиналан допринос националној црквеној архитектури, једини исправни пут јесте да се окренемо Св. Литургији и размишљању које су то могућности да на што функционалнији начин организујемо унутрашњост храма са становишта богослужбених потреба. Архитектура храма треба, на првом месту, да буде подређена свом циљу, односно да на што бољи начин оствари комуникацију између клира и верних и да истакне саму лепоту Св. Литургије.

У овом тексту наглашен је пресудни значај Литургије у архитектури храма. Такође смо видели да се данас у великој мери сама црквена архитектура отуђила од свог узрока тј. од Св. Литургије. Узроци за овако нешто су многобројни. Можемо на првом месту кренути од недовољне свести о значају саме Литургије за сваког хришћанина, па самим тим и храма у коме се она служи. Видели смо да између два светска рата долази до обнове у црквеној архитектури, али литургијска обнова не прати ту обнову у довољној мери. Зато је и остала само на нивоу стилске обнове, а самим тим је била и ограничена. Због тога су и храмови који су подигнути у овом периоду умногоме успешно решени, али ипак када се погледају из перспективе њихове суштинске намене (као архитектонског простора у коме се служи Св. Литургија) они нису на оном нивоу на којем би требало да буде црквена архитектура. Овакво стање се мање-више одржало до данашњег дана. Данас нема оправдања за многе погрешне ствари. Покрет обнове литургијске свести и уопште значаја Св. Литургије у животу сваког верника данас је врло важно питање савремене цркве. Овим питањем у највећој мери закупљена је савремена теологија. Та обнова у сваком случају треба да буде свеобухватна а не парцијалана, јер је то једини начин да она и заживи у нашем народу. Сигурно да

литургијска обнова треба да утиче и на храмовну архитектуру, усмеравањем исте на прави пут кретања.

Ко на првом месту треба да буде најпозванији када је у питању архитектура храма? Свакако су то епископи и свештеници. Епископи као једини прави чувари и служитељи Св. Литургије најбоље могу да разумеју које су потребе исте за унутрашњим архитектонским простором. Тако храм можемо упоредити са кућом у којој живи домаћин. После више година проведених у једној кући, он примећује недостатке и долази до идеја како би свој животни простор уредио и учинио га што функционалнијим. Тако и они који свакодневно врше богослужења у храму имају највише прилика да запазе недостатке у решењима унутрашњег архитектонског простора храма.

Оно што се дешава у савременој црквеној архитектури није баш најсрећније решење. Пројектовање нових храмова препуштено је у великој мери само архитектама. Као уже стручни људи, који често нису упознати у правој мери са православним хришћанским богослужењем, они овај проблем сагледавају са оне тачке гледишта која је њима ближа, често запостављајући суштину црквене архитектуре. Значи не полазе од Литургије као главног корисника тог архитектонског унутрашњег простора, него од конструктивних и архитектонских решења која се заснивају на познавању историје црквене архитектуре, а не на познавању хришћанског православног богослужења.

У овим размишљањима о архитектури највећа пажња је посвећена унутрашњем архитектонском уређењу храма. Не из разлога што је спољашњост храма небитна, него из разлога што је унутрашњост храма пресудна. Од унутрашњег уређења храма треба да зависи спољашњост храма а не обрнуто. Други разлог је тај што се данас приликом зидања храмова генерално посвећује више пажње њиховој спољашњости него унутрашњости. Зашто ово треба нарочито нагласити?

У периоду када је хришћанство било прогоњена религија, није ни било могућности да се зидају монументални и споља богато украшени храмови. Међутим, и после добијања слободе и проглашавања хришћанства државном религијом, спољашњост храмова задржала је своју једноставност. Већина базилика из тог периода изгледало је споља доста једноставно, само је њихова монументалност могла оставити јак утисак. Док је њихова унутрашњост, на супрот спољашности, била богато украшавана. У том периоду више пажње посвећује се унутрашњем простору храма него његовој спољашњости. Ово је донекле имало и своју симболику. Спољашност храма представља свет у коме ми живимо, али у оном тренутку када уђемо у храм, ми већ улазимо у царство Божије које се разликује од овоземаљског. Због тога је унутрашњост, за разлику од спољашности, била богато и репрезентативно украшена, јер је требало да дочара светлост и лепоту царства Божијег. У ранохришћанским описима храмова веома често се сусрећемо са чињеницом да је унутрашњост тих храмова била окупана светлошћу: поред природне светлости која је продирала кроз велике прозоре који су се налазили на зидовима средњег брода цркве и материјали који су употребљавани за осликавање и украшавање тих ранохришћанских храмова доприносили су осећају да се окупани у богатству светлости храма налазимо изван овоземаљске реалности и таме која нас окружује. Тек касније, продором монашког мистицизма, унутрашњост цркава постаје све мрачнија. Како је храм обитавалиште светлости, увек треба тежити што адекватнијем решењу унутрашњег осветљења. Нарочито данас, када савремени материјали

дозвољавају прављење великих отвора на зидовима храма, то треба у потпуности искористити и тежити за што јачим природном осветљењем унутрашњости храма.

Изгледа како је данас преовладао став да се посвећује већа пажња спољашњости храма него његовој унутрашњости. Због тога има и већег напретка у развоју спољашње него унутрашње црквене архитектуре. Данас су многи храмови постали украс паркова и одређених делова града. Људи веома често воле да се налазе у њиховој близини, али не са намером да уђу у њих, него да се шетају и одмарају на клупама око храма, уживајући у складности пропорција или спољашњем украсу храма. Ово наглашавамо не да бисмо критиковали спољашњу архитектуру савремених храмова – напротив, то што се људи осећају пријатно у близини храмова веома је добро. Али неопходно је да се људи и када уђу у храм осећају лепо и узвишено. Унутрашњост храма не треба само да подстиче наша верска осећања, што је свакако најбитније, него унутрашњост храма треба да у људима буди жељу за што дужим боравком у храму. Може се чак рећи да архитектура храма треба да буде једно од помоћних средстава Св. Литургије. Данас у неким богословским уџбеницима можемо наћи осврте на временско трајање Св. Литургије и уопште свих других богослужења. Сусрећемо се са размишљањима да богослужења не треба да трају дуго, али их не треба ни превише скраћивати, поготово не самовољно. Овде бисмо се поново вратили на унутрашњу архитектуру храма. У великој мери осећај времена може да буде веома субјективна ствар. У простору који је пријатан и занимљив време богослужења може веома брзо да нам прође. Исто тако, унутрашњи храмовни простор у нама може да изазове осећај стешњености и жеље да исти што пре напустимо. У таквом простору време веома споро пролази. Зато је врло важно да унутрашњи простор храма има позитиван утицај на људе, да створи осећај пријатности – и самим тим време у њему брже пролази.

Из свега изложеног види се да за решавање унутрашњег простора храма постоје велике могућности. Кроз неколико примера само је загребана површина оних могућности за нова архитектонска решења које пружа унутрашњи простор храма. Али увек треба кренути од Св. Литургије која се служи у храму. Ако то имамо за основу размишљања када се пројектује и гради нови храм, онда су шансе за грешке мале, а могућности да храм својим изгледом, нарочито унутрашњим, оправда намену свог постојања су много веће.

Литература:

- Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1862.
 В. Кораћ, *Између Византије и запада*, Београд 1987.
 В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998.
 М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984.
 С. Mango, *Arhitettura bizantina*, Venezia 1974.
 Р. Краутхајмер, С. Ђурчић, *Ранохришћанска и византијска архитектура*, Београд 2008.
 М. Чанак Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986.
 А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 1997.
 В. Вукашиновић, *Литургија и култура*, Београд 2007.
 Ј. Фундулис, *Литургија I*, Краљево 2004.

REFLECTION ON CHURCH ARCHITECTURE

Vladimir Radovanović,
Museum of Serbian Orthodox Church

Summary: In this paper I'm trying to emphasize the crucial significance of Liturgy in church architecture. The inner area of the church should, in the first place, respond to the liturgical needs for which it was designed. By general overview of the development of church architecture, given in the introductory section, it is easy to come to a conclusion that in the history Liturgy had crucial impact on the inner architecture of the church. The overall objective of this paper is to underline the necessity that, even today, when new churches are being designed, one should always start from Liturgy and its needs. That is the way that leaves no room from mistakes.

Key words: *architecture, church architecture, church interior, Liturgy*